

УДК 811.161.3:81'374

В. І. Самахавец,
аспірант кафедры беларускага мовазнаўства БДПУ

АСАБЛІВАСЦІ МІКРАСТРУКТУРЫ БЕЛАРУСКІХ ІНКАРПАРАВАННЫХ СЛОЎНІКАЎ

Сярод актуальных праблем беларускай тэарэтычнай лексікаграфіі важнае месца займае пытанне класіфікацыі інкарпараваных слоўнікаў на аснове мікраструктуры, якая ўключае ў сябе прынцыпы пабудовы слоўнікавага артыкула як асобнай разнапланавай падсістэмы ўнутры складанай самастойнай сістэмы. У тэарэтычнай лексікаграфіі пад *мікраструктурай* прынята разумець пабудову і інвентар звестак, якія выкарыстоўваюцца ў пэўных слоўнікавых артыкулах, а таксама фармальную арганізацыю слоўнікавага артыкула ўвогуле [1, с. 16]. Сюды адносяцца пытанні фармату, аб'ёму, складу слоўнікавага артыкула, прэзентацыі рознага роду інфармацыі пра моўную адзінку (этымалагічнай, энцыклапедычнай, семантычнай, граматычнай, словаўтваральнай, стылістычнай, ілюстрацыйнай і інш. інфармацыі).

Паводле мікраструктуры беларускія інкарпараваныя слоўнікі значна адрозніваюцца ад іншых лексікаграфічных прац. Так, напрыклад, С. У. Шахоўская вылучае ў складзе слоўнікавых артыкулаў анамастычных слоўнікаў розную колькасць зон, не ўласцівых для інкарпараваных слоўнікаў, і тым самым значна пашырае іх тыпалагічную разнастайнасць [2, с. 85].

На наш погляд, у мікраструктуры беларускіх інкарпараваных слоўнікаў можна вылучыць зону намінацыі, зону варыянтаў, зону фанетычнай інфармацыі, зону функцыянальных памет, зону граматычнай інфармацыі, зону семантычнай інфармацыі, зону спалучальнасці, зону дэрывацыі, зону этымалагічнай інфармацыі, зону экстралінгвістычнай інфармацыі, зону пашпартызацыі, зону энцыклапедычнай інфармацыі і зону адрасацыі. Фактычнае напаўненне вылучаных зон, а таксама іх камбінацыя залежыць ад шэрага фактараў. Найбольш істотнымі з якіх з'яўляюцца: змест і накіраванасць кніжнага выдання, якое ўключае інкарпараваныя слоўнікі; адрасат(-ы) слоўніка; задачы слоўніка і асаблівасці апісанай у ім лексікі; лінгвістычная кампетэнтнасць аўтара(-у) і інш.

Мэтай гэтага артыкула з'яўляецца комплекснае даследаванне мікраструктуры бела-

рускіх інкарпараваных слоўнікаў першай паловы XX ст. на ўзроўні сістэмнай арганізацыі дадзеных пра лемы і іх варыянтнасць, а таксама пра фанетычныя і функцыянальныя асаблівасці рэестравых адзінак.

У *зону намінацыі* ўваходзяць у асноўным аднакампанентныя лемы, якія прадстаўляюць самастойныя лексіка-граматычныя класы лексікі. Словы і словазлучэнні слоўнікавага артыкула выдзяляюцца графічнымі сродкамі, размяшчаюцца ў адпаведнасці з прынятай у слоўніках макраструктурай: «**Рукацца** – вітацца» [3, с. 40]; «**Наўда** – карысьць, багацце» [4, с. 177]; «**Плячук** – правае і левае плячо» [5, с. 87]; «**Вір** – омут, водаворот» [6, с. 503] і г.д.

Значэнне лемы ў інкарпараваных слоўніках раскрываецца пры дапамозе некалькіх спосабаў: 1) традыцыйнага лагічнага тлумачэння, якое выкарыстоўваецца ў тлумачальнай лексікаграфіі: «**Ярыла** – бог вясновага сонца. Народжаны ад супалкі Дальбога з Жываю. Перамогаў Чарнабога. Уладар ключоў, адчыняючых зямлю да жыцця. Эмблема – двукрыж і коньнік на белым кані з мячом /пагоня/. **Ярылава птушка** – жаваранак» [7, с. 35]; 2) сінонімай: «**Паляпіць** – панадзіцца, звабіцца, збалавацца» [4, с. 177]; 3) з дапамогай словаўтваральных кампанентаў: «**Меняць** – рабіцца меней, меншым» [3, с. 39].

Прычым значэнні слова даюцца не замест традыцыйных, а разам з традыцыйнымі азначэннямі. Такі сінтэз лексікаграфічнай інфармацыі дазваляе найбольш поўна ўявіць не толькі словаўтваральныя сувязі паміж асновамі, але і асэнсаваць значэнне той ці іншай лексемы: «**Прамануць** – прыдумаць, надумацца; прамануў хадзіць у гарох» [4, с. 177].

Пераважную колькасць лексічных адзінак беларускіх інкарпараваных слоўнікаў складаюць назоўнікі:

«**Дзясятнік**, або Дзясятуза – сьвята Найсьвяцейшага Сэрца Ісуса, якое сьвяткуецца ў пятніцу дзясятае нядзелі на Вялікадню, адкуль і паходзіць сам назоў» [8, с. 10].

«**Маргель**, **марга** – назовы рабых: вала і каровы; літ. margas – стракаты, пярэсты, рабы» [4, с. 177].

«**Кмет** – селянін, жыхар вёскі» [9, с. 668]

«**Водар** – пах, арамаат» [10, с. 101].

Акрамя таго, фіксуюцца дзеясловы, прыслоўі, прыметнікі:

«**Вароватъ** – умацоўваць, забяспечыць» [9, с. 667].

«**Петавачъ** – біць (відаць біць якім апрычоным спосабам, ці ня біць нагамі, пятой, бо, ведама, ё і “біць” – Рэд.)» [3, с. 39].

«**Дзогаць** – непакоіць, лезці ў вочы» [11, с. 102].

«**Абие** – хутка, раптам» [9, с. 667].

У слоўнікі побач з асобнымі лексічнымі адзінкамі ўключаны і некаторыя ўстойлівыя выразы:

«**Набіць руку** – маск., бел. – навытарыцца. Слова асабліва ўжываецца ў Вітабшчыне» [4, с. 63].

«**Замкнёныя вусны**. Дзьверы, вокны зачыняюцца, стол, ложка засьцілаецца, чалавека коўдрай а канягунькай накрываюць. Кніга, вочы, вусны так сама зачыняюцца. Апрача гэтага – вочы можна яшчэ заплюшчыць, а вусны сьціснуць, стуліць. Кажэцца яшчэ заперці, засунуць, заваліць хату, дзьверы. Замкнуць, замкнёны, значыць зачыніць, заперці, заперты на замок» [4, с. 63].

«**У ціхай вадзе чэрці водзяцца**. Наўперад на водзяцца, а вядуцца, а далей і ўся прыказка маскальская. Пабел. кажучь: ціхая вада берагі рые» [4, с. 63]. У гэтым прыкладзе падаецца беларускамоўны эквівалент прыказкі.

Акрамя агульнаўжывальных лексем, у інкарпараваных беларускіх слоўніках зафіксаваны і заўважны пласт вузкарэгіянальнай лексікі:

«**Пошар** – сухі корм для скаціны; літ. pasagas – тое-ж самае» [4, с. 117].

«**Караўка** – брудная, закарэлая рызіна» [3, с. 39].

У некаторых беларускіх інкарпараваных слоўніках прадстаўлены двухслоўныя намінацыі, якія маюць адну экстралінгвістычную памету, паколькі іх кампаненты суадносяцца з адной і той жа сферай: «**Куница з девок** – падатак феадалу пры выданні селянінам дачкі замуж. Куница выводная – падатак ад дзевак і жанчын, выходзячы замуж у чужую воласць» [9, с. 671].

У **зоне варыянтаў** фіксуюцца фармальна суадносныя назвы адной моўнай адзінкі. У гэтай зоне таксама падаюцца размоўныя формы, якія фіксуюцца ў розных арэалах, або аўтарскія варыянтныя найменні, што адносяцца да аднаго дэнатата.

Варыянты лем у большасці выданняў знаходзяцца ў слоўнікавых артыкулах пасля рэестравага слова, ці змяшчаюцца ў якасці дадатковай інфармацыі да лемы:

«**Посайка, пасота** – перавязь вядра; літ. pasaita – прывязь, перавязь, перавесла, прывязь цапа, вярвачка, што счэпляе пугу (біч) з пугаўём (з бічыскам)» [4, с. 177].

«**Багач** – або Багатнік, гэта назоў сьвята Нараджэньня Прачыстае Дзевы Марія (8-IX), называецца яшчэ Малая Прычыстая. “Прышоў Багач, кідай рагач, бяры сьвяненьку і сей памаленьку”. Трэба дагадвацца, што назоў паходзіць ад васеньняга часу, бо-ж “У восень багат і верабей”» [8, с. 10].

«**Дальбаг** – Дажбог – галоўны бог, пан сусьвету. Нарадзіўся ў Жывы, зачаты, заплоднены яе прагаю супольніка ў мёртвым сусьвеце. Дальбог мае два твары: сонечны і месяцовы, дзённы і ночны. Езьдзіць на журавох. Эмблема – сноп жыта. Стварыў з зямлі чалавека, з галінкі вярбы – жанчыну» [7, с. 35].

«**Пригородок, пригород** – 1) прадмесце горада, 2) кожны з гарадоў, якія былі пад ведамам цэнтральнага пункта воласці або павета, як галоўнага горада» [9, с. 674].

«**Хвіля, хвіліна** – пол. – часіна, якое слова таксама ўжыта на стар. 24» [4, с. 63];

«**Мятлушка**, макмошак – бабочка» [12, с. 108]; «**Маргель**, марга – назовы рабых: валя і каровы» [4, с. 177] і інш.

«**Жуда**, журба, нуда, туга, сум, смутак, маркота. Жуда, слова выражаючае духовы стан смутку, змяшанага з непакоем і страхам. Жуда гложа сэрца» [13, с. 31].

Двухмоўны слоўнік павінен даваць карыстальніку інфармацыю, дастатковую для правільнага вымаўлення лемы і яе эквівалентаў, як на адной мове, так і на другой, а таксама абавірацца на значэнне слова зыходнай мовы, каб можна было правільна падабраць слова-аналаг.

Зона фанетычнай інфармацыі змяшчае звесткі пра вымаўленне лексічных адзінак: падаецца транскрыпцыя і націск. У беларускіх інкарпараваных слоўніках дадзеная зона прадстаўлена акцэнтауцыйнай інфармацыяй:

1) у загаловачных словах: абавязак, бясспрэчна, водаль, выглядваць і г. д. [14, с. 147];

2) у формах слоў, якія прыводзяцца пасля загаловачнай адзінкі: «Кримень, кримня; мн. – крямни»; «кроў, криви, ў криви» [15, с. 187]; «багно, багна, багны, багноў» [16, с. 77] і г. д.

Звычайна ў леме націск ставіцца як у пачатковай, так і ў іншых формах. Але ў некаторых выпадках націск з'яўляецца не толькі паказчыкам акцэнталагічнай нормы, але і кампанентам семантыкі. Так, словы «Батьки» і «Батьки» [16, с. 78] маюць розныя значэнні, якія можна ўтварыць, абапіраючыся на інфармацыйныя мадэлі і існуючыя тлумачальныя слоўнікі.

У слоўніках з выд. «Белоруссы-сакуны: Краткій этнографический очерк» І. А. Сербва (Петраград, 1915) і «Рабочая кніга па беларускай мове. Сьстэматычны курс морфолёгіі і элементы сынтаксу» І. Пратасевіча і І. Самковіча (Мінск, 1928. – 2-е выд., выпраўл. 1929) прадстаўлены граматычныя формы слоў, паказваецца націск, у сувязі з чым слоўнікі могуць быць выкарыстаны як даведнікі па граматыцы і арфаэпіі: «Валадар, -дарства» [14, с. 147]; «Апока, апокі, апоку, апокъ» [16, с. 77] і г. д.

Зона функцыянальнай інфармацыі ў інкарпараваных слоўніках не вызначаецца разнастайнасцю. Семантычныя паметы сустракаюцца ў слоўніку «Аднасловы» [17]: «Каханенькі, каханка, каханьне, каханак, каханы, кахаць, кахацца, але побач з гэтым і – выводныя: кохаць, кохнуць, кох. <...> 2) пераноснае – падобна курыцы каля пісклят клапаціцца, туліць, стагнаць» [17, с. 43].

«Брахаць, гаўкаць, зьвягаць, дзяўкаць. У пераносным значэнні гаварыць аб гутарцы лжывай, злосна-пустой» [17, с. 44].

У «Слоўнічку міталёгіі крывіцкіх багоў» прыводзіцца тлумачэнне лемы зюзя інакш: «**Зюзя** – багіня зімы, жонка Яшчара. Слугі яе – завеі» [7, с. 37].

Сустракаюцца граматычныя паметы роду ў «Нямецка-беларускім альфабэтычным слоўніку»: «Aufgabe (-, -n) *f* заданьне» [18, с. 299]. У прадмове да слоўніка пазначана, што *f* абазначае жаночы род. «Begriff (-es, -e) *m* разуменьне, ідэя, зьмест» [17, с. 302]. «**Виденья, ср.р.** – лицо (326)» [10, с. 696]; «**Соня,-і, агульнага роду**, запіс мој у Ашм. пав. – spioch, сонливецъ» [19, с. 160].

Частотныя паметы звычайна прымяняюцца двух тыпаў – *рэдк.* і *часцей*. Памета *гэты* ўвогуле мала выкарыстоўваюцца пры лемах у цэлым: рэдкія і малаўжывальныя словы звычайна не пападаюць у слоўнік. Часта яны ўжываюцца пры асобных значэннях перакладнага слова.

Фактычна функцыю гэтых памет выконваюць тлумачэнні пры эквівалентах: аўтар слоўніка дае тлумачэнне зыходзячы з таго,

што дадзеная лексема ў выходнай мове настолькі рэдкая, што пасіўны карыстальнік можа яе не ведаць, а актыўны папярэджваецца, што гэты эквівалент можа быць незразумелы на выходнай мове: «**Клэдбишча** (*рэдка; чаще* – магі'лкі – основн.)» [15, с. 187]; «**Дацўхна** (*рэдка; чаще* – дацўшка)» [15, с. 187].

Самым пашыраным тыпам памет у інкарпараваных беларускіх слоўніках з'яўляюцца арэальныя, якія паказваюць на тэрытарыяльнае пашырэнне лексем.

У большасці інкарпараваных слоўнікаў зона функцыянальнай інфармацыі адсутнічае. Гэта тлумачыцца тым, што асноўным адрасатам інкарпараваных слоўнікаў з'яўляюцца карыстальнікі, якія ў належнай ступені валодаюць фанетычнымі, граматычнымі, стылістычнымі нормамаі мовы.

Адсылачныя паметы рэгулююць сістэмныя сувязі паміж элементамі слоўніка – найперш паміж загаловачнымі адзінкамі. Гэтыя паметы шырока прадстаўлены ў «Слоўніку незразумелых слоў». У адсылачнай зоне карыстальніку паведамляецца, да якога слоўнікавага артыкула яму мэтагодна звяртацца для таго, каб атрымаць дадатковую інфармацыю пра дадзеную лему: «**Возный** – *гл.* виж» [9, с. 667]; «**воцаний пуд** – *гл.* капь воску» [9, с. 668]; «**куница свадебная** – *гл.* куніца з дзевак» [9, с. 671]; «**Абъершить**, -у – опушить, обшить по краямъ шубу (257). См. иршинька» [10, с. 693] і г. д. У гэтым выпадку аўтар слоўніка пазбягае паўтору ў двух артыкулах аднолькавых элементаў апісання.

У некаторых выданнях («Материалы для изучения говоров Велижского уезда» І. А. Кузьміна, Л., 1930. – Т. III. Кн. 1 і інш.) адзначаюцца забаронныя паметы: «**Запусты** – *не употребляется*. Вм. этого – загвины» [15, с. 187]; «**Шаловливый** – *не употребляется*; вм. этого балаўнэй»; «**Целе, целья** – *не употребляется*» [15, с. 189].

Разам з тым, у асобных інкарпараваных слоўніках можна адзначыць і некаторыя лакуны. У слоўніку П. А. Растаргуева (з выд. «Северско-белорусский говор: Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров», Л., 1927) лемы *досуль* і *дотуль* маюць адсылачныя паметы на *дасюль, датуль* адпаведна. Іх можна падаць у адным слоўнікавым артыкуле як варыянты слова: «**Захад и заход** – заход солнца» [20, с. 144].

Такім чынам, параўнальна-супастаўляльнае даследаванне беларускіх інкарпа-

раваных слоўнікаў істотна ўскладняецца неаднароднасцю іх мікраструктуры. Гэта звязана з тым, што ў першай палове XX ст. беларуская лексікаграфія знаходзілася ў працэсе свайго станаўлення. Яна актыўна шукала метады і прыёмы асваення моўнага матэрыялу і распрацоўвала новыя формы, што паўплывала на спосабы яго лексікаграфічнай прэзентацыі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Бакач, П.* Падручнік нямецкага языка для Беларусаў = *Lehrbuch der deu-tschen Sprache fur WeiBruthenen* / П. Бакач. – Berlin: Bernard & Graefe, 1941. – С. 297–357.
2. *Шахоўская, С. У.* Беларуская анамастычная лексікаграфія: фарміраванне, сучасны стан, вектары развіцця / С. У. Шахоўская; навук. рэд. П. А. Міхайлава. – Мінск: Красная звезда, 2012. – 258 с.
3. *Вайцюлевіч, П.* [Рэц. на: Ант. Полевой. О языке населения Новозыбковского уезда Гомельской губернии / Выд. Инбелкульт. – Менск, 1926. – 47 с.] / П. Вайцюлевіч // Родная мова (Вільня). – № 1, 2. – 1930. – С. 33–41.
4. *Станкевіч, А.* З літуанізмаў у беларускай мове / А. Станкевіч // Калосьсе (Вільня). [Ч. 1 – 5.] А – П // 1938 – 1939. – 1938. – № 3. – С. 173–175, № 4. – С. 225–226; 1939. – № 1. – С. 36–37, № 2. – С. 118–120, № 3. – С. 176–178.
5. *Купрэвіч, В.* Лекавыя сродкі ў народнай мэдыцыне / В. Купрэвіч // Наш край. – Менск. – 1930. – № 4(55). – С. 55–60.
6. *Клейнборт, Л. М.* Молодая Белоруссия: Очерк современной бел. лит-ры, 1905–1928 гг. / Л. М. Клейнборт. – Менск: Бел. гос. изд-во, 1928. – С. 503–506.
7. *Хмара, С.* Аб Багох Крывіцкіх сказы (Першая беларуская міталёгія) / С. Хмара. – Выгнаньне [Нямеччына]: БелаВежа, 1948. – С. 35–37.
8. *Гарошка, Л.* Прычынкі да беларускае рэлігійнае тэрміналогіі / Л. Гарошка // Божым шляхам (Парыж). – 1948. – № 6 (9). – С. 10–11.
9. *Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах* / АН БССР; II. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1936. – Т. I. IX–XVII ст. – С. 667–678.
10. *Добровольскій, В. Н.* Смоленскій этнографічэскій зборнік / сост. В. Н. Добровольскій. Ч. IV / подъ ред. и наблюдением Н. А. Янчука. – М.: Тип. А. В. Васильева, 1903. – С. 693–716.
11. *Дубоўка, У.* Трысьцё: вершы / У. Дубоўка. – Менск: ДВБ, 1925. – С. 101–103.
12. *Гарбацэвіч, В.* Аб слоўнікавых асаблівасцях Магілёўшчыны / В. Гарбацэвіч; пад кір. і рэд. А. М. Беларусова. – Магілёў: Акрывыканком і акр. т-ва краязнаўства, 1927. – Т. 1. – С. 106–108.
13. *Власт.* Беларускія аднасловы / Власт // Крывіч (Коўна). – 1923. – № 5. – С. 29–32.
14. *Пратасэвіч, І.* Рабочая кніга па беларускай мове. Сыстэматычны курс морфалёгіі і элементы сьінтаксу / І. Пратасэвіч, І. Самковіч. – 2-е выд. выпраўл. 1929. – Менск: Белдзяржвыд, 1928 (на тыт.: 1927). – С. 147–152.
15. *Кузьмін, И. О.* Материалы для изучения говоров Велжского уезда / И. О. Кузьмин // Известия по русскому языку и словесности / АН СССР. – Ленинград, 1930. – Т. III. Кн. 1. – С. 179–204.
16. *Сербовъ, И. А.* Бѣлоруссы-сакуны: Краткій этнографическій очеркъ / И. А. Сербовъ. – Петроградъ: Тип. Имп. АН, 1915. – С. 77–90.
17. *Власт.* Аднасловы / Власт // Крывіч (Коўна). – 1923. – № 6. – С. 43–46.
18. *Берков, В. П.* Двухязычная лексикография / В. П. Берков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 236 с.
19. *Станкевіч, Я.* Слоўнічак / Я. Станкевіч // Родная мова (Вільня) [Ч. 2]. – 1930. – № 2. – С. 110–113; 1931. – № 6. – С. 157–161.
20. *Расторгуев, П. А.* Северско-белорусский говор: Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров / П. А. Расторгуев. – Инбелкульт. – Л., – 1927. – С. 139–154.

SUMMARY

The article presents a comprehensive study of the microstructure of Belarusian incorporated dictionaries of the first half of the twentieth century at a level of system organization of data on lemmas and their variation, as well as phonetic and functional features of the registered units.

Nomination zone, variants' zone, phonetic information zone, functional information zone and their role in the representation of information about language units has been studied far and wide in the article.

Паступіў у рэдакцыю 16.10.2015 г.